

Леся Клевака

**МЕТОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ У СЕРЕДНІХ ЖІНОЧИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті розглядаються методи організації навчання, які існували у середньоосвітніх жіночих навчальних закладах Полтавського регіону у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть: словесні (лекція, пояснення, розповідь, бесіда, робота з книгою), наочні (спостереження, ілюстрація, демонстрація), практичні (вправи, лабораторні та практичні роботи). Розкрито методи організації навчання певним предметам.

Ключові слова: жіноча освіта, середні жіночі навчальні заклади, методи організації навчання, регіональна освіта, Полтавська губернія.

Успіх навчання залежить як від правильного визначення його мети і завдань, так і від способів досягнення їх, тобто від методів навчання. Незважаючи на те, що методи навчання використовуються протягом багатьох століть, з самого виникнення школи розробка теорії методів навчання є актуальною у сьогоденні. Розвиток теорії та практики навчання в сучасному світі висуває нові вимоги як до змісту навчання, так і до свідомого його проектування на основі розумного поєднання традиційних та інноваційних методів організації навчального процесу.

У педагогіці немає єдиної точки зору щодо класифікації методів навчання. Останні класифікуються вченими на різних засадах: за джерелами здобуття знань (М. Верзілін, Є. Голант, Є. Перовський, М. Сорокін, С. Шаповаленко та ін.), за дидактичними цілями (І. Огородников), за рівнем пізнавальної діяльності (І. Лернер, М. Скаткін), за способом взаємодії вчителя й учнів на уроці (О. Біляєв, Л. Рожило, В. Мельничайко, М. Пентилюк та ін.), за рівнем проблемності засвоєння знань (М. Махмутов), на основі цілісного підходу до процесу навчання (Ю. Бабанський), на основі цілісного підходу до навчальної діяльності (А. Алексюк) та ін. Проте, усі науковці зазначають, що оптимізація сучасного педагогічного процесу безпосередньо залежить від вибору методів навчання. Саме тому, на нашу думку, актуальним є вивчення вітчизняного історико-педагогічного досвіду щодо ефективного застосування методів організації навчання в сучасних умовах.

Аналіз історико-педагогічних джерел свідчить про надання значної уваги сучасними дослідниками різним питанням жіночої освіти на території України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Цю проблематику висвітлили у своїх наукових доробках такі дослідники: О. Аніщенко, В. Вірченко, В. Добровольська, Л. Єршова, О. Литвиненко, М. Рижкова, Т. Сухенко, Т. Тронько, Т. Шушара та інші. Так, у вищезазначених дослідженнях, окрім особливостей регіонального

розвитку жіночої освіти, діяльності жіночих навчальних закладів різних відомств, проаналізовано методи, форми і засоби організації ефективного навчально-виховного процесу. Проте, ознайомлення з історіографічною літературою свідчить про недостатній рівень вивчення даної проблеми у Полтавському регіоні.

Мета статті – висвітлити методи організації навчання у середніх жіночих освітніх закладах Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Організаційні методи навчальної діяльності жіночих навчальних закладів змінювалися і розвивалися разом із суспільним розвитком, на цей процес впливали різні чинники, зокрема, державні освітні стандарти, педагогічний досвід навчальних закладів, новаторська діяльність педагогів-методистів, залучення благодійних коштів для покращення навчально-виховного процесу та інше. Вивчення методів організації навчання у другій половині XIX – на початку XX ст. є особливо важливим, оскільки цей період характеризується реформаторськими змінами та перетвореннями в галузі жіночої освіти, активним розвитком та становленням середніх жіночих навчальних закладів.

Методи навчання – це упорядкована за певним принципом спільна цілеспрямована діяльність учителя і учнів, що являє собою систему прийомів або способів і спрямована на розв'язання навчально-виховних завдань [1, с. 138]. Розглядаючи методи організації навчання у середніх жіночих навчальних закладах Полтавської губернії звернемося до традиційної (за джерелом отримання знань) класифікації, яка дозволяє виокремити словесні, наочні та практичні методи навчання. Так, до словесних методів організації навчання у середніх жіночих освітніх закладах регіону у другій половині XIX – на початку XX ст. належали: усне викладання знань (лекція, пояснення, розповідь), бесіда, робота з книгою.

Учениці середніх жіночих навчальних закладів протягом усього часу навчання вивчали: Закон Божий, російське та французьке читання і граматику, російську словесність, арифметику, німецьке читання, письмо і граматику, російську та загальну географію, російську, грецьку та римську історію, історію російською мовою, всесвітню історію та географію французькою мовою, міфологію, фізику, рукоділля, малювання, співи, танці, риторіку, логіку, педагогіку, дидактику (Полтавський інститут шляхетних дівчат); Закон Божий, чистопис, російську, німецьку та французьку мови, російську словесність, географію, історію, природознавчу історію, арифметику або/та математику, фізику, педагогіку, рукоділля, малювання, співи, танці, космографію, гігієну, латинську і англійську мови, українську мову (з 1917 р.), філософську пропедевтику, господарювання, гімнастику, хоральний спів (державні та приватні жіночі гімназії); Закон Божий, читання на російській і слов'янській мові, чистопис та малювання, арифметику до потрійного правила включно, російську граматику, французьку і німецьку мови, стислу слов'янську граматику, стислу загальну географію, російську історію та загальну історію в

стислому викладенні, фізику, церковні співи, рукоділля, природознавство, гімнастику, педагогіку, дидактику, методики викладання навчальних дисциплін початкової школи (жіночі єпархіяльні училища).

Перевага в процесі викладання вищезазначених навчальних дисциплін надавалася усному способу передачі педагогами знань за допомогою лекцій, пояснень, розповідей та бесід з ученицями. У зазначений період використовувався метод акроаматичний (лекційний, від грецького *akroama* – «лекція») та еротематичний (запитальний, від грецького *erotema* – «питання»). Так, усне опанування навчального матеріалу передбачало зв'язний виклад навчальної інформації учителем за допомогою лекції, розповіді, пояснення. Якщо матеріал подавався через розповідь, то вона поділялась на окремі епізоди; пояснення – на окремі частини; міркування – на основну думку, додаткову і обґрунтування. Зміст викладеного навчального матеріалу мав відповідати принципам чіткості, зрозумілості, зацікавленості, час викладу матеріалу – узгоджуватись із віковими та індивідуальними особливостями учениць. Великої популярності серед педагогів того часу набув метод запитань і відповідей. Пропоновані учителем запитання поділялися на дві групи: запитання для перевірки знань та навідні запитання. Запитання та завдання для перевірки допомагали вчителю дізнатися, чи розуміють учениці навчальний матеріал і як вони засвоїли вивчене. Навідні ж питання мали на меті пробудити думку учениць, підвищити інтерес до роздумів, породити нові ідеї, сприяти розвитку сконцентрованості, самостійності. Даючи навідні запитання ученицям учитель вивчав їх мислення і намагався привчати до послідовного ходу власних думок, до пізнання нових істин через зіставлення і порівняння вже засвоєних знань [2, с. 55].

Також, для засвоєння навчального матеріалу, використовувалася робота з книгою, яка, по-перше, дозволяла ученицям самостійно набувати нових знань, закріплювати їх, розширювати та поглиблювати набуті на уроках знання; по-друге – спонукала до оволодіння методами самоосвіти, а саме: способами користування книгою, періодичними виданнями, довідковою літературою.

Як зазначають архівні розвідки, у середніх жіночих навчальних закладах Полтавської губернії використовували такі види самостійної роботи учениць з друкованим матеріалом: самостійне опанування знань за підручником, навчальним посібником; підготовка відповідей за підручником, іншими джерелами на поставлені учителем запитання; читання тексту підручника або навчального посібника з метою закріплення здобутих знань; розгляд і аналіз ілюстрацій, таблиць; написання реферативних повідомлень з самостійно прочитаних джерел. Наприклад, у недільні та святкові дні, під час канікул учениці Полтавської Маріїнської жіночої гімназії отримували завдання для самостійного опрацювання: читання книг, опрацювання підручників та навчальних посібників з тих або інших тем, написання доповідей і рефератів. Так, Наталія Короленко разом з батьком В. Короленком (головою батьківського комітету зазначеної гімназії) у вихідні дні займалися системним читанням:

перечитували певні історичні романи, паралельно з якими вивчали історію того часу і тих особистостей, яким була присвячена праця [3, с. 170].

У жіночих навчальних закладах особливої уваги надавалося моральному вихованню учениць. А важливе значення у цьому процесі, як зауважує В. Острогорський, належить умілому підбору творів різних письменників, зі зверненням особливої уваги на ідею кожного твору. Так, на уроках і у позаурочний час наступним чином використовували твори різних письменників: пояснювальне читання, як засіб розуміння слів, частини твору або цілісне сприймання матеріалу; підбір матеріалу для переказу прочитаного; підбір матеріалу для розумного заучування віршів напам'ять; вибір текстів для письмових робіт; підбір матеріалу для уроків з граматики і задиктовування тексту; ознайомлення з письменниками у тому ступені, у якому це доступно і корисно у дитячому віці [4, с. 1–3].

При усіх жіночих навчальних закладах Полтавської губернії були наявні бібліотеки, фондами яких користуються як учителі, учні, так і населення даної місцевості. Наприклад, Полтавська приватна жіноча гімназія В. Ахшарумової у 1917–1918 н. р. мала фундаментальну (609 назв у 1274 т.) і учнівську (2462 назви у 3551 т.) бібліотеку, кабінет навчальних посібників з фізики та природничої історії [5, с. 3–5], Роменська жіноча гімназія теж мала фундаментальну і учнівську бібліотеки (5445 назв у 10489 т.) [6, с. 3–4]. З метою успішного опанування необхідних теоретичних та практичних знань жіночі освітні установи систематично закупували підручники, навчальні посібники, керівництва з викладання предметів, виписували періодичні видання [7, с. 258]. Отже, виконання ученицями самостійної роботи дозволяло реалізацію принципу індивідуального підходу в навчанні, диференціацію навчальних завдань, сприяло міцності опанування знань, розвитку пізнавальної активності.

Серед наочних методів організації навчання у жіночих навчальних закладах Полтавщини педагоги активно використовували: спостереження, ілюстрацію, демонстрацію. Спостереження як метод навчання забезпечував безпосереднє сприйняття явищ дійсності. Ілюстрація матеріалів здійснювалася у статистичному вигляді (мінерали, метали, живі рослини, малюнки, картини, портрети, географічні карти, атласи, схеми, таблиці тощо). Під час показу ілюстрацій учениці не лише сприймали навчальний матеріал, але й здійснювали роботу з ним: вказували, що зображено, пояснювали зміст ілюстрацій, порівнювали їх, складали за ними розповіді. При демонстрації матеріали показували в динаміці (під час проведення експериментів з фізики або хімії, креслення на дошці схем, таблиць, показ картинок за допомогою ліхтаря Стюарда). Наприклад, лекція з елементами демонстрації розпочиналася з повідомлення теми, далі демонстрували картинку, лише після цього учитель пояснював картинку, повідомляючи навчальний матеріал. Картинки демонструвалися за допомогою «чарівного ліхтаря» Стюарда. Кращу проекцію отримували від розфарбованих картинок. Кількість слухачів таких читань була значною. Так, наприклад, на лекції «Про те, який вигляд має Земля і наскільки вона велика»

12.01.1903 р. були присутніми 291 особа, «Про тепло і повітря»
19.01.1903 р. – 250 присутніх [8, с. 11–13].

Усне та наочне вивчення матеріалу, з усіх навчальних предметів, передбачало застосування аналізу і синтезу. Після знаходження частин цілого, головних та допоміжних думок, розглянуті елементи вивченого учениці об'єднували і створювали цілісний змістовний образ. Педагоги закликали, щоб відкриття нових знань, поділ їх змісту на окремі складові і узагальнення цих складових здійснювалося самими ученицями. Учитель мав лише керувати розумовою діяльністю дівчат та спрямовувати їхні думки у правильний напрям раціональним способом. Наприклад, при викладанні «Арифметики» учителя, з метою покращення рівня засвоєння знань, використовували рахівницю, малюнки на дошці, предмети, фігури; «Географії» та «Історії» – карти, глобуси, плани, картини тощо. Таке наочне навчання не лише пробуджувало основні відчуття і уявлення, але й оживляло саме викладання [2, с. 55].

До практичних методів організації навчання у середніх жіночих освітніх установах Полтавської губернії належали: вправи, лабораторні та практичні роботи. Зазначені методи використовувалися з метою поглиблення ученицями знань, формування умінь та навичок. Виконання вправ здійснювалося задля розвитку уваги, спостережливості, мислення, самостійності, наполегливості в подоланні труднощів, відповідальності та ін. Під час навчання учениць педагоги використовували усні та письмові вправи. Усні вправи були необхідними для опанування вмінь користуватися мовою, рахувати без використання засобів фіксації зображення. Письмові вправи використовувалися для розвитку логічного мислення і мови. Для засвоєння ученицями знань пропонувалися також тренувальні (за зразком, за інструкцією) і контрольні (для перевірки рівня знань) вправи.

Лабораторний метод організації навчання застосовувався при здійсненні експериментів з фізики та хімії. Ефективність засвоєння ученицями знань досягалася за рахунок використання навчального приладдя для лабораторних робіт. Про це, наприклад, свідчить факт замовлення від 14.05.1895 р. приладів для фізичного кабінету Полтавської жіночої Маріїнської гімназії фірми «Erneske» (м. Берлін, Німеччина): прилади для вимірювання тиску за Frick'у, демонстрації тиску рідини знизу вгору, дослідів з капілярності, Маріоттова посудина, повітряне огниво з товстим скляним циліндром, барометр для повітряного насоса, Торрічеллієва трубка з діленнями і краном, моделі всмоктуючого і нагнітаючого насосів, дрібні гирі з крючками для натягування струн тощо – на 798 марок, що у крб., приблизно, 367,08 [9, с. 100–101 зв.].

Практичні роботи передбачали використання набутих знань у ситуаціях, наближених до життєвих (вимірити, зіставити, зробити висновки). Варто зазначити, що з цією метою, для дівчат в Полтавській приватній жіночій гімназії В. Ахшарумової здійснювалися екскурсії в місцевий музей, а педагогічний колектив Гадяцької приватної жіночої

гімназії М. Клепачевської постійно здійснював навчальні екскурсії в межах міста з метою ознайомлення учениць з місцевою флорою і фауною, будовою землі [10, с. 89]. У недільні та святкові дні учениці гімназії В. Ахшарумової додатково читали підручники і навчальні посібники з різних предметів, здійснювали досліди з фізики і природничої історії, відвідували і обговорювали виставки навчальних посібників, створювали експозиції власних робіт з малювання, рукоділля для батьків і родичів. Учениці гімназії мали власну ділянку при місцевій школі садівництва, на якій вирощували овочі, закріплюючи отримані знання з господарювання [5, с. 21]. Важливим чинником ефективного навчання вважалося створення комфортних умов навчально-виховного процесу. Так, Роменська жіноча гімназія мала, окрім, 16 класних кімнат, 2 рекреаційних залів, ще спеціально обладнані кабінети для фізики, природознавства, учнівських посібників з історії, географії, малювання, співів [6, с. 3–4]; Полтавська приватна жіноча гімназія В. Ахшарумової мала кабінет для навчальних посібників, приладів з фізики та природничої історії [5, с. 3–5].

Варто зазначити, що вибір методу значною мірою залежав від навчальної дисципліни. У середньоосвітніх жіночих навчальних закладах Полтавщини окремі методи успішно використовувалися у процесі вивчення всіх навчальних дисциплін (пояснення, бесіда, робота з книгою), інші – лише певної групи предметів (лабораторні заняття проводилися переважно з фізики, хімії). У кожному конкретному випадку вчитель вирішував, який метод найефективніший на уроці. Наприклад, у другій половині XIX ст. було визначено основні вимоги до викладання «Рукоділля» у середньоосвітніх жіночих навчальних закладах: навчання здійснювалося класним способом, згідно з яким усі учениці виконували одну й ту саму роботу, пояснення надавались усім дівчатам одночасно; елементи кожної окремої техніки робіт спочатку вивчалися на зразках (окремих клаптиках відповідної тканини); учителька при викладанні предмету дотримувалася суворої послідовності та поступово переходила від простого до складного; роботи виконувалися ученицями під час уроків; кожному уроку передували загальні роз'яснення щодо інструментів, матеріалів, посібників та інших предметів, з яким учениці мали справу під час занять. У березні 1906 р. були затверджені нові програми з рукоділля для жіночих гімназій: викладання класним способом передбачалося тільки при вивченні зразків робіт, у молодших класах – й при вивченні крою, а решта частина робіт опановувалася індивідуально; вправи з виконання різних зразків тривали до повного опанування прийомів робіт, після чого учениці переходили до виготовлення речей. Крім цього, Міністерство народної освіти вперше запропонувало виділити окремі приміщення для уроків рукоділля. Рукодільні класи в деяких жіночих навчальних закладах за своєю суттю нагадували мініатюрні ремісничі школи. Продаж предметів, що виготовлялись у цих класах, вважався цілком закономірним засобом для підтримки бюджету класів [11, с. 45–46]. Так, наприклад при Полтавському училищі для сліпих дівчат (1909 р.) у майстернях дівчата

займалися виготовленням мережива, в'язали, плели корзинки, сидіння для стільців, килимки, гамаки з кокосових і пенькових мотузок, виготовляли з шерстяних матеріалів дамські і дитячі речі, щітки для одягу, черевик, прибирання будинку тощо. При училищі існував склад, в якому зберігалися для продажу вироби вихованок [12,с. 83–84].

Узагальнюючи результати аналізу історико-педагогічних джерел варто зазначити, що вибір методів організації навчання учениць (словесні, наочні, практичні) залежали від типу навчального закладу: початкових, середніх або вищих державних, приватних, духовних жіночих установ.

Для досліджуваного періоду характерне якісне поліпшення методів навчання, внаслідок: популяризації досвіду ефективного навчання відомих педагогів-методистів на педагогічних курсах регіону; підвищення кваліфікації педагогічних кадрів шляхом створення при навчальних закладах бібліотек з керівництвами викладання навчальних предметів, періодичними виданнями Полтавської губернії та Російської імперії; активного застосування наочності в навчальному процесі; врахування особливостей навчального предмета, рівня розумового розвитку учениць. Перспективним напрямком подальших наукових розвідок є здійснення дослідження методів організації навчання у середніх жіночих освітніх установах інших регіонів України; зіставлення та порівняння методів навчання у різних типах жіночих навчальних закладів Полтавської губернії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лекції з педагогіки вищої школи : навч. посіб. / за ред. В. І. Лозової. – Х. : «ОВС», 2006. – С. 136–170, 214–237.
2. Пацалюк О. Форми, методи та засоби навчання на початку ХХ ст. / О. Пацалюк // Рідна школа. – 2004. – № 9. – С. 53–56.
3. Полтавський літературно-меморіальний музей В. Г. Короленка, ф. НА-68, Лист В. Г. Короленка донці Соні від 7.03.1905 р., С. 169–171.
4. Острогорский В. П. Русские писатели как воспитательно-образовательный материал для занятий с детьми / В. П. Острогорский. – СПб. : Изд-во Д. Е. Кожангикова, 1874. – 140 с.
5. ЦДІА України, ф. 707, оп. 168, спр. 666, 28 арк.
6. ЦДІА України, ф. 707, оп. 168, спр. 677, 26 арк.
7. ЦДІА України, ф. 707, оп. 33, спр. 1, арк. 314–318.
8. ДАПО, ф. 773, оп. 1, спр. 15, 36 арк.
9. ЦДІА України, ф. 707, оп. 181, спр. 190, 469 арк.
10. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1910 год. – К. : Лито-типография И. Н. Кушнерев и К°, 1911. – В 11 разделах.
11. Лихолат О. Яким було трудове навчання дівчат у загальноосвітніх школах України до 1917 р. / О. Лихолат // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1997. – № 3. – С. 44–46.
12. Памятная книжка Полтавской губернии на 1910 год. – Полтава : Изд-во Полтавского губернского статистического комитета, 1910. – 478 с.